

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ

ἡ ἐκλογή μου

ΠΟΙΗΜΑΤΑ

1933-1991

ποταμός

ΑΘΗΝΑ 2008

Οι εκδότες ευχαριστούν το ΑΡΧΕΙΟ
ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΒΡΕΤΤΑΚΟΥ για τη βοήθειά τους
σε όλα τα στάδια της προετοιμασίας της έκδοσης.

Νικηφόρος Βρεττάκος

Ἡ ἐκλογή μου

Πρώτη έκδοση: Μάρτιος 2008

© 2008, κληρονόμοι Νικηφόρου Βρεττάκου και εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ

Διόρθωση: Γιούλα Κουγιά

Σχεδιασμός έκδοσης και εξωφύλλου: Βίβιαν Γιούρη

Εκτύπωση: Μητρόπολις ΑΕ

Βιβλιοδεσία: Ευ. Ανδρόβικ

Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ

Φωκιανού 7, 116 35 Αθήνα, τηλ. 210 7231271, fax 210 7254629

info@potamos.com.gr

ISBN 978-960-6691-23-2

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

του Κώστα Βρεττάκου

Δεκαεφτά χρόνια μετά την ολοκλήρωση της έκδοσης των τρίτομων ποιητικών απάντων του Νικηφόρου Βρεττάκου (*Τα ποιήματα*, 1991, εκδόσεις Τρία Φύλλα), που κυκλοφόρησαν με δική του επίβλεψη και φροντίδα, οι εκδόσεις Ποταμός, σε συνεργασία με το Αρχείο του ποιητή που ανήκει στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Σπάρτης, αποφάσισαν να παρουσιάσουν μια εκλογή από το έργο του. Το πρόβλημα της ανθολόγησης το έλυσε ο ίδιος ο ποιητής. Κατά την ταξινόμηση του ανέκδοτου αρχειακού υλικού, που επιμελείται για λογαριασμό του Αρχείου ο φιλόλογος Κώστας Τζανετάκος, βρέθηκε ένας φάκελος με τον τίτλο *ΕΚΛΟΓΗ Ποιήματα 1929-1991*, που προοριζόταν για μια χρηστική έκδοση, ανάλογη με εκείνη που είχαν πραγματοποιήσει οι εκδόσεις Θεμέλιο το 1964. Τα ποιήματα ήταν αριθμημένα, με επουσιώδεις διορθώσεις και συνοδεύονταν από σύντομες σημειώσεις για τον επιμελητή. Τα φωτοτυπημένα δοκίμια έδειχναν ότι η επιλογή είχε γίνει από τις συλλογές *Οδοιπορία*, 1972, εκδόσεις Διογένης, και *Τα ποιήματα*, 1982, 1991, εκδόσεις Τρία Φύλλα, εκδόσεις στις οποίες ο Νικηφόρος Βρεττάκος είχε οριστικοποιήσει τη μορφή του ποιητικού έργου του. Από τις εκδόσεις αυτές απουσίαζαν αρκετά από τα ποιήματα που είχαν δημοσιευθεί σε προηγούμενες αυτοτελείς συλλογές και περιλαμβάνονταν πολλά γνωστά ποιήματα λιγότερο ή περισσότερο αναθεωρημένα.

Η παρούσα είναι η έκτη συγκεντρωτική έκδοση που επιχείρησε ο ποιητής στη διάρκεια των 72 χρόνων της δημιουργικής ζωής του. Στον τόμο *Νικηφόρος Βρεττάκος: μελέτες για το έργο του*, Διογένης, 1976, ο κριτικός Αλέξης Αργυρίου αναφερόμενος στις δύο πρώτες συγκεντρωτικές επιλογές του που είχαν γίνει το 1940 (*Οι γκριμάτσες του ανθρώπου*) και το 1955 (*Ποιήματα 1929-1955*), σημειώνει ότι συγκέντρωνε «όσα ποιήματα ικανοποιούσαν τις μεταγενέστερες απόψεις του. Το να συγκεντρώνει ένας συγγραφέας το έργο του, με προθέσεις αναθεωρητικές μάλιστα, φανέρωνε ότι ο ποιητής είχε φτάσει σ' ένα οριακό σημείο της μέχρι τότε δημιουργίας του. Η κριτική επεξεργασία τής ως το 1951 παραγωγής και η σιωπηρή αποκήρυξη ενός μέρους της έδωσε ένα λίγο ή πολύ νόθο αποτέλεσμα. Κανένα τμήμα του έργου του δεν θα μπορούσε ούτε ο ίδιος να καταργήσει αφού έχει δει το φως της δημοσιότητας».

Γι' αυτές τις μικρές ή μεγάλες αναθεωρήσεις που έχει επιχειρήσει ο Νικηφόρος Βρεττάκος μετά την αρχική δημοσίευση των ποιημάτων του, όπως τονίζει σε πρόσφατη συνέντευξή του ο Αλέξης Αργυρίου στην ταινία *Περιουσιακά στοιχεία*, 2007 της Αθανασίας Δρακοπούλου, «οι αλλαγές αυτές έγιναν για ιδεολογικούς και για αισθητικούς λόγους, αλλά κυρίως για λόγους αισθητικούς». Ο ίδιος ο ποιητής στο προλογικό σημείωμα που συνόδευε την έκδοση *ΕΚΛΟΓΗ*, 1964, (εκδόσεις Θεμέλιο) εξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν σ' αυτές τις αναθεωρήσεις.

«...Έγραψα τα ποιήματα της συλλογής *Ο χρόνος και το ποτάμι* που τυπώθηκαν το 1957, κι αμέσως έπειτα τη *Μητέρα μου* στην εκκλησία που βρίσκεται αναθεωρημένη σ' αυτήν εδώ την εκλογή. Αυτή η λέξη «αναθεωρημένη» δεν σημαίνει τίποτα το περίεργο. Αυτό έγινε και για δυο-τρία άλλα ποιήματα αυτής της *Εκλογής* και θα γίνει και για όσα άλλα τουλάχιστο νομίζω πως θα απαρτίσουν, όταν είναι καιρός, την έκδοση των «απάντων» μου. Προϊόντα εκρηκτικών συγκινήσεων τα περισσότερα, επιβάλλανε το δικό τους άταχτο σύνολο, κι επειδή η δουλειά της καθημερινότητας δεν επιτρέπει σ' έναν ιερέα της ποίησης να 'ναι τέλειος, μου στάθηκε δύσκολο να στρογγυλέψω τις μορφικές και μουσικές τους ανισότητες. Το ποίημα για να γεννηθεί χρειαζόταν την αισθητική συγκίνηση που διέθετα, ενώ η τελειότητά του χρειαζόταν το χρόνο που δεν διέθετα.»

Από τα 93 ποιήματα που περιείχε η προηγούμενη *ΕΚΛΟΓΗ* του Θεμελίου, στην τωρινή εκλογή περιλαμβάνονται μόνο τα 43, ενώ έχουν αφαιρεθεί οι μεγάλες ποιητικές συνθέσεις, *Το ταξίδι του αρχαγγέλου*, 33 ημέρες, *Τα θολά ποτάμια*, *Γράμμα στον Ρόμπερτ Οππενχάϊμ*, *Αυτοβιογραφία*. Συνολικά 140 ποιήματα αποτελούν το σώμα της δεύτερης εκλογής που καλύπτει μια χρονική περίοδο εβδομήντα δύο χρόνων.

Το 1964 υπήρξε, όπως σημειώνει κάπου ο ίδιος ο Νικηφόρος Βρεττάκος, μια εποχή ελπίδων. Αυτό το πνεύμα διαπερνάει το

εισαγωγικό σημείωμα με τον τίτλο που συνόδεψε αντί για πρόλογο την έκδοση του Θεμελίου *EKΛΟΓΗ Σαράντα* πέντε χρόνια αργότερα, ξαναδιαβάζοντας το σημείωμα αυτό, θεωρήσαμε πως η αναδημοσίευσή του ως εισαγωγή στη σημερινή εκλογή, θα απαντούσε με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο σε ερωτήματα που δικαιολογημένα βάζει ο χρόνος όταν οι επιλογές των δημιουργών δεν μοιάζουν ούτε αυτονόητες ούτε εύκολα κατανοητές. Ακόμα κι αν το κείμενο της Εξομολόγησης στον αναγνώστη δεν εξηγεί τα πάντα, δεν παύει να έχει το βάρος μιας μοναδικής μαρτυρίας.

Η επιλογή των ποιημάτων ακολουθεί την χρονολογική σειρά δημοσίευσής τους σε αυτοτελείς, ή συγκεντρωτικές συλλογές. Ορισμένα από τα ποιήματα παρουσιάζουν κάποιες φορές διαφορές από την αρχική τους μορφή, γιατί είναι γνωστό πως ο ποιητής, όταν πραγματοποιούσε συγκεντρωτικές εκδόσεις της δουλειάς του ξαναδούλευε ορισμένα από τα παλαιότερα ποιήματα. Για την εκλογή αυτή χρησιμοποίησε ως οδηγό του τις συγκεντρωτικές συλλογές *ΟΔΟΠΟΡΙΑ, 1929-1967, ΟΔΟΠΟΡΙΑ, 1967-1970 και ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ, Α, Β τόμος 1981 και Γ τόμος 1991*, στις οποίες τα ποιήματά του έχουν πάρει την οριστική τους μορφή.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ

ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ

Πάνε αρκετά χρόνια από τότε που ἐπιστρέφοντας στήν πατρίδα μου, στο κλειστό τώρα πατρικό μου σπίτι στήν «Πλούμισσα» δὲν βρίσκω πιά τούς πρώτους μου στίχους. Ἦμουν αἰδέκα χρονῶν ὅταν τούς ἔγραψα στο βόρεινὸ παράθυρο τῆς σάλλας, πίσω ἀπὸ τὸ παραθυρόφυλλο, μὲ μαύρο μολύβι.

Αὐτὰ ἐγὼ τὰ ἔγραφα τὴν ἑκτὴν Ἰουλίου
ὥρα ἑπτὰ πὺν βράδυαζεν μὲ δύσιν τοῦ ἡλίου.

Ὁ χρόνος τούς σκούπισε προσεχτικά, τὰ ἴχνη τοῦ μολυβιοῦ χάθηκαν, ὅπως τὸ νερὸ πὺν ἐξατμίζεται. Ἐμεινε μόνον ἡ χρονολογία, χαραγμένη ὅπως ἦταν μ' ἓνα μικρὸ σουγιά: «1922». Αὐτὴ ἡ «ἀρχή» μὲ συγκινοῦσε ὅταν ἔφηβος, καὶ ἄντρας ἀργότερα, ξαναγύριζα σ' αὐτὸ τὸ σπίτι, πὺν πανύψηλες βελανιδιές στὶς γωνιές του τὸ παραστέκαν, προστατεύοντάς το ἀπὸ τούς κεραυνούς τῶν μοναδικῶν σὲ βιαιότητα καιρῶν πὺν μάχονται αὐτὴ τὴν ἀτίθασα ξανεμισμένη μοναχικὴ κορφή, τὴν ἐκτεθειμένη στοὺς οὐράνιους κινδύνους. Εἶδα πολλές φορὲς αὐτοὺς τούς πράσινους σωματοφύλακες λαβωμένους μὲ διαμπερῇ τραύματα, κι ἔβαλα πολλές φορὲς τὸ δάχτυλό μου σ' αὐτὲς τὶς πληγές, πὺν ποτὲ δὲ στάθηκαν θανάσιμες γι' αὐτὰ τὰ αἰωνόβια δέντρα.

Αὐτοὶ οἱ πρῶτοι στίχοι πὺν σβύστηκαν κι' αὐτὲς οἱ πληγὲς πὺν, ἀκριβῶς οἱ ἴδιες, ἐπουλώθηκαν, ἦταν πράγματα πὺν συνδέθηκαν μὲ κάτι βαθύτερο μέσα μου. Δὲν μπορῶ νὰ εἰπῶ πῶς δὲν ξέρω ἀκριβῶς γιατί. Οἱ ἀπλοῖχοι αὐτοὶ στίχοι ἀποτελέσανε τὴν

ἀπαρχὴ τῆς μοίρας μου καί, σήμερα, ξαναδιαβάζοντας ὅλα τὰ ποίηματα πού ἔγραψα στή ζωή μου, προκειμένου νά κάνω αὐτὴ τὴν «Ἐκλογή» ἔζησα μνηῆμες καὶ μνηῆμες. Ξανάζησα τὴν ὁδὸν πολλῶν ἐπουλωμένων πληγῶν τῆς ἴδιας μου τῆς ὕπαρξης, πληγῶν πού ἐπίσης δὲ στάθηκαν τελικά θανάσιμες.

Ἀκόμη, θὰ ἤθελα πολὺ νὰ ἔχω διατηρήσει καὶ τὸ ἀνορθόγραφο ἐκεῖνο χειρόγραφο τοῦ πρώτου μου ποιήματος, πού τὸ ἔγραψα τὸ 1924, ὅταν ἔγινε τὸ δημοψήφισμα καὶ ἡ δημοκρατία διαδέχτηκε τὴ βασιλεία, ἣ τουλάχιστο νὰ τὸ ἔχω φυλάξει στή μνήμη μου. Φαίνεται πὼς ἔξερα τί σημαίνει περίπου «Ἵμνος» γιατί τὸ ποίημα εἶχε τὸν τίτλο «Ἵμνος στὴ δημοκρατία», ἀμφιβάλλω ὅμως ἂν ἔξερα, ἔστω καὶ κάπως ἀόριστα, τί σημαίνει δημοκρατία. Αὐτὸ τὸ ἔξερε ὁ πατέρας μου καὶ θὰ μοῦ ἔκανε δύσκολο νὰ ξεκαθαρίσω ἂν τὸ ποίημα τὸ ἔγραψα γι' αὐτόν ἢ γιὰ τὴ δημοκρατία πού τὴ νίκη τῆς πανηγύριζε ἐκείνη τὴν ἡμέρα στὴν κωμόπολιν τῶν Κροκεῶν. Τὸ διάβασε καὶ τὸ ξαναδιάβασε καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς μὲ τὸν ὁποῖο τὸ δέχτηκε –μὲ σήκωσε καὶ μὲ φίλησε– ἔκαμε νὰ περάσει ἀπὸ τὸ μυαλό μου πὼς τὰ ποίηματα εἶχαν κάποια βαθύτερη σημασία πού δὲν τὴν ἔξερα, πὼς εἶναι ἴσως κάτι καλὸ ἢ κάτι ἄλλο, πού δὲν τὸ ἔξερα. Τοῦ εἶπα ὕστερα πὼς θὰ γράψω πολλὰ ποιήματα καὶ πὼς θὰ βρῶ καὶ ἓνα ὠραῖο ψευδώνυμο. Ἐκεῖνος γέλασε καὶ χαμογελώντας δάγκωσε τὸ κάτω χεῖλος του, γιὰ νὰ μοῦ δείξει πὼς σκεφτόμουν καὶ κάτι πού δὲν ἔπρεπε, καὶ μοῦ εἶπε: «Αὐτὸ νὰ μὴν τὸ κάνεις. Τὸ ὄνομα «Βρεττάκος» εἶναι βαρυμένο ἀπὸ

ἀρπαγές (ἐκτάσεων γῆς) κι ἀπὸ φονικά. Νὰ μὴν τὸ διαγράψεις.
Νὰ τὸ ἐξαγιάσεις».

Κι ἀπὸ τότε ἄρχισα νὰ γράφω χωρὶς διακοπὴ. Καὶ πὺ πολλὸ
ἔγραφα ὅταν πῆγαινα στὴν Πλούμιτσα, ὅπου ἔβρισκα τὴν πιὸ
ὁμορφὴ μοναξιά πού ἔχω γνωρίσει καὶ τὸν πιὸ ἀνοιχτὸ ὁρίζοντα. Ὁ
λυχνοστάτης κοντά μου, τὸ λυχνάρι ἀναμμένο ὅλη τὴ νύχτα. Κι
αὐτὲς οἱ ὥραιες ὥρες συνεχίστηκαν ὅσο πὺ τέλειωσα τὸ Γυμνά-
σιο. Ὅπως μπορῶ νὰ συμπεράνω ἀπὸ τὰ μαθητικά μου πρωτόλεια
πὺ βγῆκαν μὲ τὸν τίτλο «Κάτω ἀπὸ σκιὲς καὶ φῶτα» τὸ 1929,
αὐτὰ πὺ ἔγραφα δὲν εἶχαν ἀξία οὔτε σὰν πρωτόλεια, ἀλλὰ αὐτὲς
οἱ ὥρες ἦταν ὥραιες σὰν ὄνειρο. Ζοῦσα τὸν μέσα μου κόσμον πὺ
ἤθελε νὰ μιλήσει, νὰ εἰπεῖ κάτι πράγματα, ἀλλὰ πὺ δὲν μπορούσε
ἢ δὲν ἤξερε νὰ ἐκφραστεῖ.

Βιβλία, χαρτιά καὶ λίγα ρούχα ἦταν οἱ ἀποσκευές μου τὸ Δεκέμ-
βρη τοῦ 1929 πὺ ἔφυγα γιὰ τὴν Ἀθήνα, καὶ μιὰ-δυὸ συστάσεις
τοῦ πατέρα μου, πὺ καθώριζαν δυὸ «σημεῖα», πολλὸ ἀμφίβολο
κι αὐτά, στὸ χάος. Ἄμαθος ἀπὸ ἀνθρώπους, ξένος, χωρὶς πλά-
τες πίσω μου, –περιουσιακὰ ὁ πατέρας μου εἶχε πολλὸ πιὸ πρὶν
καταστραφεῖ– μὲ μιὰ εὐαισθησία ἀρκετὰ ἐπικίνδυνη γιὰτὶ ἦταν
ὑφασμένη ἀπὸ ἄλλα πράγματα, ἀπὸ τὰ λεπτὰ καὶ εἰρηνικὰ ἐκεῖνα
πράγματα πὺ ἔβλεπα νὰ μὲ περιβάλλουν ἐκεῖ στὴν Πλούμιτσα,
τὴν περιοχὴ αὐτὴ πὺ δὲν εἶχε ἄλλους κατοίκους ἐκτὸς ἀπὸ τὰ
μέλη τῆς οἰκογένειάς μου. Οἱ κάτοικοί της ἦταν πράγματα, ζῶα,

πουλιά, δέντρα, άγρια λουλούδια, έντομα, κι ό,τι έφερνε πάνω της ή μέρα κι ό,τι ή νύχτα. Οί πρώτοι άπό τούς κατοίκους αυτούς ήταν πολύ κοντά μου, έγώ όμως ήμουν τó ίδιο κοντά και μέ τούς πρώτους και μέ τούς δεύτερους. Μέ τούς τελευταίους αυτούς κουβέντιαζα πιό πολύ κι έμενα μαζί τους περισσότερο.

Δέν χρειάστηκε νά περάσουν πολλές μέρες, για νά μοϋ φανεί πώς ό κόσμος χάθηκε. Ή ζωή μέ σφυροκοπούσε, ένιωθα σά νά 'φυγα άπό τήν πολιτεία και νά 'ρθα στη μοναξιά. Χωρίς νά 'χω κανέναν φίλο, χωρίς κοντινά πρόσωπα –παρά τούς πολλούς στενούς μου συγγενείς πού μέ ζεστή καρδιά θά μέ περίμεναν άν πήγαινα– χωρίς σημεία στο χάος, ένιωθα δίχως προσανατολισμό, όπως τó χαμένο καράβι στη μεγάλη θάλασσα. Ένωθα κάτι τó ακατάδεχτο μέσα μου, πού δέν ήθελα νά τó συγκρίνω μέ τίποτα, ούτε και νά τó συντροφέψω μέ τίποτα. Ήταν ένας άλλου είδους άριστοκρατισμός πού μέ αποτραβούσε άπό τήν τρέχουσα ζωή και μέ κρατούσε μετέωρο μέσα στο τίποτα. Σ' αυτό βοήθησαν κι οί παιδικές θεωρίες πού είχα σχηματίσει στο μυαλό μου για τούς ανθρώπους και για τή φύση, όχι χωρίς και τή συμμετοχή τής ψυχής μου. Μόνον έγώ ήξερα τήν αλήθεια, κανείς άλλος, κι ή ζωή, ό κόσμος, πού δέν είχαν μέσα τους κανένα βαθύτερο έρμα, μέ πολεμούσαν σάν έναν αντίπαλο. Μοϋ φαινόταν πώς ό ήλιος μέ εγκατέλειψε, μέ περιφρόνησε κι ήθελα νά τόν περιφρονήσω και νά τόν εγκαταλείψω κι έγώ, ένω δέν άγαπούσα τίποτε άλλο περισσότερο άπ' αυτόν, ένω θά ήθελα νά ζω αιώνια κάτω άπ' αυτόν.

Ἐνῶ ἤθελα νὰ κάνω μιὰ μεγάλη πράξη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, μιὰ σωτήρια ἀνακάλυψη ἢ μιὰ σωτήρια θυσία, δὲν εἶχα σχέσεις μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ἔτσι, γύρω στὰ εἴκοσί μου χρόνια, ζοῦσα μιὰ τραγωδία ποὺ συνεχίστηκε καὶ στὰ εἴκοσι πέντε μου. Τότε ἔγραψα τὸ «Ταξίδι τοῦ Ἀρχαγγέλου», ἓνα ποίημα στὸ ὁποῖο θέλησα νὰ ἐξομολογηθῶ τὶς προθέσεις μου καὶ τὴν ἀπώλειά μου. Ὁμορφο, παράξενο, δυνατὸ τὸ σκάφος «Ἀρχάγγελος», ξεκίνησε ἓνα πρωῒ ἀπὸ τὴ φτωχὴ Ἰθάκη γιὰ τὴν Τροία. Σκοπὸς του τὸ μυστικὸ τῆς εὐημερίας «τὸ μυστικὸ τῆς βλάβστησης τῶν ρόδων», ὅπως λέει συμβολικά. Θὰ πῆγαινε, θὰ ἐπέστρεφε, θὰ ἴσωζε τὴν Ἰθάκη. Τὸ βρῆκε ὅμως ὁ κακὸς καιρὸς μεσοπέλαγα, ἔχασε κάθε ἐλπίδα. Καὶ πῶς νὰ γυρίσει ἔτσι ντροπιασμένο στὴν Ἰθάκη; Οἱ ναῦτες του κλείνουν τ' αὐτιά τους στὰ καλέσματα τῶν Σειρήνων. Προτιμᾷ νὰ βυθιστεῖ.

Εἶναι ἓνας καιρὸς βέβαια, ποὺ χειροτερεύει γιὰ ὅλον τὸν κόσμον, ὄχι μόνο γιὰ τὸ δικό μου σανίδι ποὺ τὸ σκαμπανεβάζει ἄγρια μὲς στὴ θάλασσα τῆς πολιτείας. Βρισκόμαστε στὰ 1937 καὶ τὰ προμηνύματα δὲ θὰ τὸ διαψεύσουν. Δὲ θ' ἀργήσει νὰ βρεθεῖ τοῦτος ὁ κόσμος στὸ κέντρο τοῦ στροβίλου τῶν «θολῶν ποταμιῶν».

Τότε πίστεψα πὼς τὸ «Ταξίδι τοῦ Ἀρχαγγέλου» θὰ ἦταν τὸ τελευταῖο τεκμήριο τῆς παρουσίας μου στὴ ζωή. Πιθανὸ νὰ εἶχε χαθεῖ ὅμως μόνο ἡ ματαιοδοξία μου, ἢ τὸ πολὺ-πολὺ ἓνα μέρος μόνο ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου. Ἐνίωσα, ἀμέσως ἔπειτα, κάτι

νά επιπλέει μέσα μου, ένιωσα κάτι που γύρευε νά πιαστέι. Κάτι που έπαναστατοῦσε με ἀγριότητα στὴν παράδοση «άνευ ὄρων». Δὲν ἦταν ἀπλῶς ἡ ποίηση. Ἡ ποίηση –ἔτσι τουλάχιστο νόμιζα– ἦταν ἡ ἔκφραση ἄλλων ἐσωτερικῶν πραγμάτων ἢ ἀπλῶς ἡ ἐκ βαθέων κραυγή, δὲν ἦταν ὁ σκοπός. Σκοπὸς ἦταν κάτι που θὰ ἦταν σχετικὸ μὲ μιὰ μελέτη γιὰ τὸ φῶς, που ἔγραφα ὅταν ἦμουν 18 χρονῶν.

Ἐνα πρωῒ σηκώθηκα κι ἔγραψα τὴν «Προσευχή». Ἀνακάλυψα πὼς ἡ ζωὴ εἶναι πιὸ κοντά. Στὸ ποίημα αὐτὸ ὁμολογῶ –πρώτη ταπείνωση– πὼς ἀγαπῶ τὴ ζωή. Κι ὁ ἴδιος σκέφτηκα τότε τὴν ἀπόσταση που μὲ χωρίζε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ που ἔγραφα στὸ «Χορὸ τοῦ θανάτου» τὸ στίχο: Ἕμουν μηδέν! δὲν χρώστατα κανενοῦ». Ὑστερα βρῆκα μιὰ λέξη, ἓναν ὄρο, νὰ ἐκφράσω αὐτὸ τὸ ρευστὸ συναίσθημα που ξεχείλιζε μέσα μου, τείνοντας νὰ τὰ ἀγκαλιάσει ὅλα, ζωντανὰ καὶ ἄψυχα πράγματα, καὶ που λίγο ἀργότερα θὰ ἐννοῶσα τὸν ὄρο αὐτὸ «ἀγάπη», ὅπως καὶ τώρα τὸν ἐννοῶ, νὰ περιλαβαίνει μέσα του, ὅχι τοὺς ἀνθρώπους σὰν εἶδος μόνο, ἀλλὰ τοὺς ἀνθρώπους μαζί μὲ τὰ προβλήματα καὶ τὶς ἀνάγκες τους, μαζί μὲ τὴν ἀδικία που τοὺς γίνεται, μὲ τὴ δυστυχία τους καὶ μὲ τὸν ἀγῶνα τους. Ἐγραψα τὸ «Προσκλητήριο» καλώνοντας τοὺς ἀνθρώπους σὲ μιὰν αὐτοκατανόηση καὶ ἀλληλοκατανόηση καὶ σὲ μιὰν ἔξαρση τῆς ἀρετῆς. Ὑστερα τὴ «Μαργαρίτα» –ἔτυχε ν' ἀρρωστήσω γιὰ πρώτη φορὰ καὶ νὰ ἰδῶ πὼς ὁ κόσμος εἶναι ἀκόμη πιὸ πλούσιος καὶ πιὸ ὡραῖος– που ἀποτελεῖ μιὰ δεύτερη ταπείνωση, γιατί ἦταν ἓνας

έρωτικός πίδακας πού τόν αναγνώρισα σάν ανάγκη και τόν ἄφησα νά ἐκφραστεῖ ἐλεύθερα, μιὰ κατάφαση ζωῆς, ὑπογραμμισμένη ἀπὸ τὴν παρουσία ἑνὸς θηλυκοῦ ὁράματος.

Ἡ ἀπόσπαση ὅμως πού χωρίζει τὸ 1937 ἀπὸ τὸ 1939 δὲν εἶναι μεγάλη. Ἐγὼ μόλις προφτάσει ν' ἀποχτήσω μιὰ πρώτη ἐπαφή μὲ τὴ ζωή, νὰ συνδέσω τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴ φύση – τὰ δύο αὐτὰ μεγαλεῖα – πού ὁ κακὸς καιρὸς παίρνει νὰ κορυφώνεται. Μὲ τὸ ποίημα «1-9-1939» κάνω μιὰ μάταιη ἐπίκληση, Ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ἔχει ἀρχίσει, κι αὐτὸ ἀποτελεῖ μία τρίτη ταπείνωση. Ὅταν ἡ παραφροσύνη καὶ τὸ κτῆνος περισσεύουν, δὲν μπορεῖς νὰ βλέπεις τοὺς ἀνθρώπους σάν ἓνα ὠραῖο εἶδος. Ἡ κήρυξη τοῦ Ἰταλοελληνικοῦ πολέμου, μὲ βρῆκε στὰ σύνορα, ἀπλὸ στρατιώτη, στὴ ζώνη τῶν πρόσω. Ὅταν τὸ 1936 οἱ Ἴταλοι χτύπησαν τὴν Ἀβυσσηνία, τύπωσα ἓνα ποίημα σ' ἐλεύθερο στίχο μὲ τὸν τίτλο: «Ὁ πόλεμος». Ἐνα ποίημα πού μπορεῖ νὰ εἶχε τὴν ἀξία μιᾶς ιδιότυπης διαμαρτυρίας μόνο. Ἐκεῖ, ἔγραφα: «μακάριοι οἱ ριψάσπιδες...» καὶ τώρα ἔπαιρνα ἐγὼ ὁ ἴδιος μέρος σ' ἓναν πόλεμο. Νὰ μιλήσω γιὰ μιὰ νέα ταπείνωση; Ὁχι. Πολεμοῦσα δὲν πολεμοῦσα «εὐθέως» αὐτοὺς τοὺς Ἰταλοὺς στρατιῶτες πού τοὺς ἔρριχναν στὴ μάχη κι αὐτοὶ σκόρπιζαν ὅπως τὰ πρόβατα, δὲν ἔκαμα καμμιὰ προσπάθεια ν' ἀποφύγω τὸν κίνδυνο. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξευτελιστεῖ κανεὶς γιὰ ἓνα τόσο μικρὸ πρᾶγμα, ὅπως εἶναι ὁ θάνατος – ὅπως ἦταν ἐκεῖ δηλαδὴ ὁ θάνατος. Ἐπέζησα χωρὶς νὰ τὸ ὑπολογίσω ἀπὸ πρὶν, χωρὶς νὰ τὸ περιμένω πὼς θὰ ἐπιζήσω.

Ἐπέζησα ἔχοντας κερδίσει μιὰ σπουδαία ἐμπειρία. Γύρισα μ' ἓναν ἀπέραντο θαυμασμό γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ «αὐτὸν καθ' ἑαυτὸν» τὸ λαὸ τὸν ἀκέφαλο, τὸν ὁργανωμένο ἀπὸ τὰ ἴδια του τὰ αἰσθήματα, ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση, μέσα στὴν ἀγραμματοσύνη του καὶ τὴ στέρησή του. Νὰ ἓνα θαυμαστὸ καταφύγιο. Γυρίζοντας θὰ πῆγαινα μαζί του.

Δύσκολες καὶ μεγάλες ὥρες τῆς κατοχῆς. Εἶδα τὸ μεγαλεῖο τῆς ἀντίστασής του νὰ κορυφώνεται κι ἔνιωθα στενοχώρια, βέβαιος ἀπὸ τὰ πρὶν πὼς ποιήματα ἀντάζια μ' αὐτό του τὸ μεγαλεῖο δὲ θὰ μπορούσα νὰ γράψω. Αὐτὰ τὰ ξεσπάσματα πού εἶδα στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας, αὐτὴ ἡ αὐταπάρνηση, αὐτὸ τὸ ἐκτυφλωτικὸ φῶς, οἱ ἑκατοντάδες αὐτῶν πού πῆγαιναν χορεύοντας νὰ στηθοῦν μπρὸς στοὺς θάνατο, αὐτὰ τὰ παιδιὰ μὲ τοὺς χρωστῆρες καὶ μὲ τίς «φυσαρμόνικες» ἴσως ὑπῆρξαν μοναδικὰ στὴν ἱστορία του. Τὸ λιγώτερο πού μπορεῖ νὰ εἰπεῖ κανεὶς εἶναι πὼς μεγάλωσαν τὸ ἑλληνικὸ Μεσολόγγι. Αὐτὸ ἦταν ἴσως γιὰτὸ ὅτι λαὸς αὐτὸς ἐλευθερώθηκε μέσα στὸν ἀγῶνα του, πρώτη φορὰ ἀπ' ὅταν ξανα-σκληρώθηκε μετὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, πού ὑποτίθεται πὼς ἐλευθερώθηκε. Εἶπα: αὐτὸς ὁ λαὸς ἀξίζει ψωμί καὶ δικαιοσύνη, περισσότερο ἴσως ἀπὸ κάθε ἄλλο λαό. Ἡ ψυχὴ του βρῆκε δρόμο νὰ προχωρήσει, κι αὐτὸς ἀκολουθοῦσε τὴν ψυχὴ του. Ξέσπασε ἡ καταπιεσμένη περηφάνια του κι ἔρριξε τὸ σύνορο πού χωρίζει τὴ ζωὴ ἀπὸ τὸ θάνατο. Μπαινόβγαίνει μέσα στὴ ζωὴ, μπαινόβγαίνει μέσα στοὺς θάνατο. Οἱ μαρτυρίες –γιὰ ὅσους ἦταν ἀπόντες καὶ γιὰ